ani kazısı

#BizeEmanet

CUMHURİYETİMİZİN 100. YILINA ARMAĞAN

ani kitabı

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

ani kazısı

#BizeEmanet

CUMHURİYETİMİZİN 100. YILINA ARMAĞAN

ani kitabı

Editör
Doç. Dr. Muhammet ARSLAN

Bu eserin tüm yayın hakları Ani Örenyeri Kazı Başkanlığı'na aittir. Başkanlığın yazılı izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınamaz.
Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yayın Sahibi
Türkiye Cumhuriyeti Kars Valiliği
Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü
Kars Müze Müdürlüğü
Ani Örenyeri Kazı Başkanlığı

Editör/*Editor*
Doç. Dr. Muhammet ARSLAN, Kafkas Üniversitesi/*Kafkas University*
Kazı Başkanı/*Site Director*

1. Baskı
Kars, 2023

Tasarım
Rana Medya
Vani Efendi İş Merkezi Kat.3 No.28
Yakutiye-ERZURUM

Baskı
Palet Yayınları
ISBN: 978-625-6775-18-3

Bu kitap Serhat Kalkınma Ajansı tarafından desteklenen TRA2/20/KÖA06/0033 kodlu "Ani Örenyeri Selçuklu Çarşısı ve Selçuklu Konutları Konservasyonu ve Genel Arkeolojik Kazı Çalışması" adlı proje kapsamında hazırlanmıştır.

This book was prepared within the scope of the project named "Conservation of Seljuk Bazaar and Seljuk Residences in Ani Ruins and General Archeological Excavation Works" with the code TRA2/20/KÖA06/0033 supported by Serhat Development Agency.

KARS - 2023

İÇİNDEKİLER *CONTENS*

7 **Takdim /** *Presentation*

9 **Önsöz /** *Preface*

11 **YÜZEY ARAŞTIRMALARI IŞIĞINDA ANİ VE ÇEVRESİNİN DEMİR ÇAĞI**
The Iron Age of Ani And its Surroundings in The Light of Surveys
Prof. Dr. Akın BİNGÖL / Dilek KARAGEÇİ / Burak TAŞDÜVENCİ

29 **ÖRNEKLERİYLE ANİ'NİN BEZEMELİ NİŞLERİ**
Ornamented Niches in Ani With it's Samples
Ayşe DURAN

49 **ORTAÇAĞ KONUT MİMARİSİNDE ANİ ÖRNEĞİ**
The Example of Ani in Medieval Residentıal Architecture
Öğr. Gör. Bekir KARACABEY

73 **ANİ BEZİRHANELERİ**
Ani Oil Press-Mills
Dr. Öğr. Üyesi Burak Muhammet GÖKLER

101 **BÜYÜK SELÇUKLULAR VE ANİ ŞEHRİ**
The Great Seljuk Empire and the City of Ani
Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU

113 **ANİ KAZISI HAÇKAR BULUNTULARI (2021-2022)**
Finds of Khachkar in Ani Excavation (2021-2022)
Dr. Öğr. Üyesi Demet OKUYUCU

133 **ANİ VE ÇEVRESİNDE BAGRATLILAR: TARİH-KÜLTÜR VE MEDENİYET**
Bagratians in Ani and its Environments: History-Culture and Civilization

Doç. Dr. Ercan CENGİZ

153 **ANİ'NİN ASLANLARI**
Lions Of Ani

Öğr. Gör. Gonca PAPUCCU

179 **ANİ ARPAÇAY (İPEK YOLU, ANİ) KÖPRÜSÜ**
Ani Arpacay (Silk Road, Ani) Bridge

Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ / Dr. Öğr. Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ

197 **ANİ'DE BULUNAN ATEŞGEDE VE ATEŞGEDELERİN TÜRK MİMARİSİNE ETKİLERİ**
The Fire Temple in Ani and Fire Temples Effects on Turkish Architecture

Arş. Gör. Melih AK / Prof. Dr. Cemile Nakış KARAMAĞARALI

219 **M. Ö. I. BİNYILDA ANİ VE YAKIN ÇEVRESİNDEKİ BASİT GÖMÜLÜ MEZAR YAPILARI**
Simple Buried Tomb Structures in the 1st Millennium B. C. in Ani and its Near Surroundings

Doç. Dr. Mustafa KARAGEÇİ

245 **ANİ'DEKİ KORUMA ÇALIŞMALARI BAĞLAMINDA SELÇUKLU ÇARŞISI KORUMA PROJESİ VE UYGULAMASI**

Arş. Gör. Mustafa Tahir OCAK

259 **ANİ'DE RESTORASYON UYGULAMALARI ÖRNEĞİNDE, ARKEOLOJİK ALANLARDA KORUMA YAKLAŞIMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**
An Evaluation on Conservation Approach in Archaeological Sites, in The Case of Restoration Applications in AniMillennium B. C. in Ani and its Near Surroundings

Dr. Öğr. Üyesi Serap SEVGİ

285 **ANİ KAZISI CAM KADEHLERİ (2020-2022)**
Ani Excavations Glass Beakers and Goblets (2020-2022)

Doç. Dr. Gül GEYİK

Ziya POLAT
Kars Valisi/Belediye Başkan Vekili
Serhat Kalkınma Ajansı Yönetim Kurulu Başkanı
Governer of Kars/Deputy Mayor
Board Chairman of Serhat Development Agency

Türkiye-Ermenistan sınırında, Arpa Çay'ın kenarında kurulmuş olan Ani; stratejik coğrafi konumu, beş bin yıllık tarihi, zengin kültürel ve mimarlık mirasıyla UNESCO Dünya Kültür Mirası'na değer katmış kadim kentlerimizden biridir. Ortaçağın en hareketli günlerinde Bagratunî Hanedanlığı ile dini merkez olmuş ve ardından 16 Ağustos 1064 günü yaşanan Selçuklu fethiyle de şehircilik ve mimarlık gelişimini tamamlamıştır. Sultan Alparslan'ın Anadolu'da fethettiği ilk yer olması bakımından Anadolu Türk-İslam tarihinin başlangıcını oluşturan kent, aynı zamanda içinde barındırdığı mimarlık eserleriyle hem Anadolu Türk-İslam şehirciliği hem de Türk-İslam mimarisi için ilklerin şehridir. Fethiye Camii, Ebu'l Menûçehr Camii, Selçuklu hamamları, Selçuklu çarşısı gibi nice eserin Ani'de vücut bulması şaşırtıcı değildir.

Malazgirt Zaferi ve hatta İstanbul'un fethine giden yolda ilk durak konumunda olan Ani'nin sanatsal zenginliği; elbette ki sadece Türk-İslam eserlerinden ibaret değildir. Kentte hüküm sürerek izler bırakan diğer medeniyetlerin burada inşa ettikleri eserler de Ani'nin bütünleştirici parçalarını oluşturmaktadır. Amacımız bu eşsiz dünya mirasını olabildiğince gün yüzüne çıkarmak, korumak ve sağlıklı bir şekilde gelecek kuşaklara aktarmaktır. Bu amaçla Kafkas Üniversitesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Muhammet ARSLAN başkanlığında devam eden kazı ve koruma çalışmalarının büyük bir gayretle devam etmesi bizleri sevindirmektedir.

Kentteki kazı ve koruma çalışmaları için desteklerini esirgemeyen Kültür ve Turizm Bakanlığımıza, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğümüze, Kafkas Üniversitesi'ne ve kazı ekibinde görev yapan ilim insanları ile öğrencilerimize şükranlarımı sunarken; Cumhuriyetimizin 100. yılına atfen hazırlanan bu kitabın ilim dünyasına hayırlı olmasını temenni ederim.

Sevgi ve saygılarımla.

ani kazısı

#BizeEmanet

CUMHURİYETİMİZİN
100. YILINA ARMAĞAN

ani kitabı

Doç. Dr. Muhammet ARSLAN
Kazı Başkanı
Head of Excavation

UNESCO'nun Dünya Kültür Mirası kesin listesinde bulunan Ani; tarih öncesi çağlardan başlayarak neredeyse 18. yüzyıl sonlarına kadar hayatını devam ettirmiş kadim Ortaçağ kentlerinden biridir. 9. yüzyılın başları ile 11. yüzyıl ortalarına kadar geçen bu süre, Ani'nin Bagratûni Hanedanlığı ile başlayan birinci refah dönemini kapsamaktadır. Ardından Sultan Alparslan tarafından gerçekleştirilen 1064 yılındaki Selçuklu fethi, kentin yeni bir sanatsal üslupla şenlendirildiği ikinci refah dönemidir. İpek Yolu güzergâhında olması nedeniyle bu dönem oldukça zenginleşen Ani, bu zenginliğini sanata yansıtmayı da becerebilmiştir.

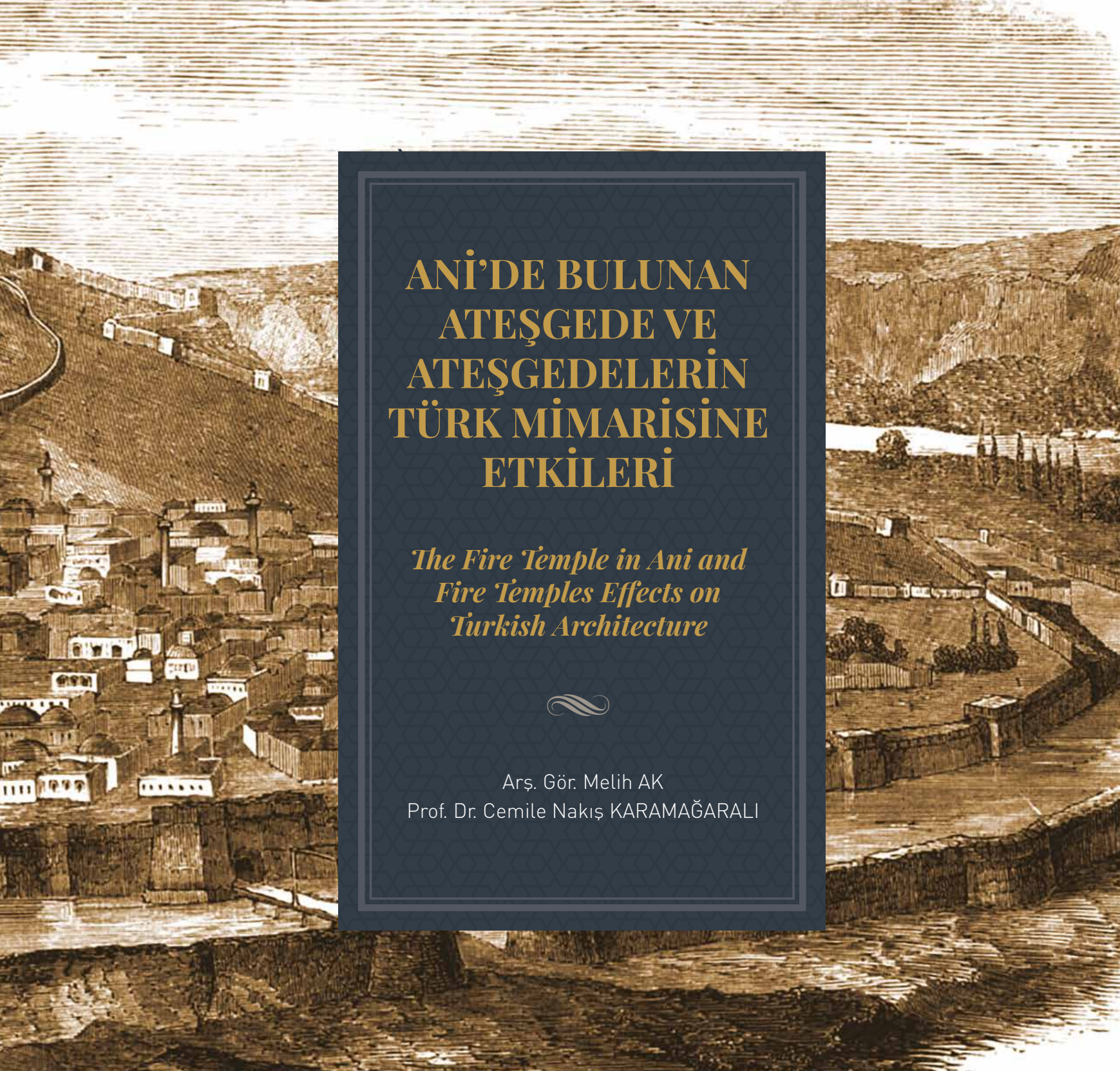
Anadolu'daki Türk-İslam medeniyetine ait ilk izlerin Ani'de olması hiç de şaşırtıcı değildir. Selçuklular eliyle inşa edilen cami, mescit, kümbet, hamam, saray, konut ve çarşı gibi her türden eserle Türk-İslam hüviyetine bürünen kent, Anadolu Türk sanatının başlangıcını oluşturmuştur. Nitekim yüzyılı aşkın süredir devam eden arkeolojik kazılar bunu doğrular niteliktedir. Ani aynı zamanda resmi tarih bilgisinin de ötesinde, Türklerin Anadolu'ya girdiği ilk nokta ve daha da önemlisi şehircilik faaliyetlerine başladığı ilk kenttir. Ani'nin fethinden yedi yıl sonra vuku bulan ve bugüne kadarki resmi tarih algımıza "Anadolu'nun Türklere açılan ilk kapısı" olarak yerleşen Malazgirt Zaferi, tabii ki onur ve kıvanç duyacağımız, millî şuurumuzda şerefiyle yer edinen kutlu bir zaferdir. Ancak burada bir fetihten bahsetmek mümkün değildir. Aynı zamanda Selçuklular eliyle girişilen bir şehircilik ve imar faaliyetinden de bahsetmek mümkün değildir. Ancak Ani'de yaşananlar kutlu bir fetih ve ardından kentte başlayan imar faaliyetleri ise Selçuklu Türklerinin Anadolu'da inşa ettikleri ilk eserler olarak karşımıza çıkar. Tarihsel ve arkeolojik verilerle ortaya konulan tarihi gerçek, Türklerin Anadolu'ya açılan ilk kapısının Ani olduğudur. Anadolu'daki ilk Türk fethinin Ani'de gerçekleşmesi resmi tarih algısının ötesinde bir gerçekliğe sahiptir. Fetih hakkı olarak camiye dönüştürülen şehrin en büyük kilisesi olan Katedral (Fethiye Camii) ise Anadolu'nun ilk Ayasofyası kabulündedir. Dolayısıyla, burada vücuda getirilen her türden eserin Anadolu Türk-İslam tarihi açısından ilk olması ne şaşırtıcı ne de tesadüfîdir!

2019 yılından beri Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Kafkas Üniversitesi ortaklığında devam eden Ani'deki kazı ve koruma çalışmaları artık yılın her ayı devam eden uzun soluklu çalışmalar haline gelmiştir. Temizlik, kazı ve koruma gibi temel başlıklar altındaki çalışmaların en önemli ayağını ise yayın çalışmaları oluşturmaktadır. Kente dair bilinmeyenlerin açığa çıkarılması, daha iyi anlaşılması ve tanıtılmasına yönelik devam eden yayınlarımız, elinizdeki bu kitapla bir kez daha sizlerin huzuruna çıkmıştır. Disiplinler arası bir çalışmayla Ani ve çevresine dair bilinmeyenlerin bilindiği, bilinenlerin ise yeniden yorumlandığı bu kitap Cumhuriyetimizin 100. yılına armağan olsun!

Ani Kitabı'nın bilim camiamız başta olmak üzere dünya kültür mirası ve Türk tarihine hayırlı ve faydalı olmasını temenni ederken; bu vesileyle çalışmalarımıza büyük destekler sunan Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Türk Tarih Kurumu Başkanlığı, Kars Valiliği, Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü, Serhat Kalkınma Ajansı Genel Sekreterliği ve Kars Müze Müdürlüğü'ne teşekkürlerimizi sunar, minnettarlığımızı ifade etmek isteriz. Ayrıca Kazı Başkanlığımız bünyesinde büyük bir özveriyle çalışan bilim insanlarımız ile gönüllü olarak tarih ve kültür mirasımıza hizmet ederek izler bırakan sevgili öğrencilerimizi de yürekten kutladığımızın bilinmesini isteriz.

Saygılarımla.

ANİ'DE BULUNAN ATEŞGEDE VE ATEŞGEDELERİN TÜRK MİMARİSİNE ETKİLERİ

The Fire Temple in Ani and Fire Temples Effects on Turkish Architecture

Arş. Gör. Melih AK
Prof. Dr. Cemile Nakış KARAMAĞARALI

ANİ'DE BULUNAN ATEŞGEDE VE ATEŞGEDELERİN TÜRK MİMARİSİNE ETKİLERİ

The Fire Temple in Ani and Fire Temples Effects on Turkish Architecture

Arş. Gör. Melih AK*

Prof. Dr. Cemile Nakış KARAMAĞARALI**

Özet

Ahameniş, Part ve Sasani İmparatorluklarının resmi dini olan Zerdüştlük vahye dayalı dinler arasında en eski dindir. Zerdüştlükte su, güneş, ay, yıldızlar kutsaldır fakat ateş bu kutsallar arasında en önemlisidir. Zerdüştlerde olduğu gibi Türklerde de ateş hem İslamiyet öncesinde hem İslamiyet sonrasında kutsal kabul edilmiştir. Zerdüştler Türklerden farklı olarak ibadet aracı olarak kabul ettikleri ateş için tapınaklar inşa etmişlerdir. Bu tapınaklara ateş yanan yer anlamına gelen "ateşgede" veya "ateşgâh" denilmektedir. Ateşgedeler genellikle baldaken şemada inşa edilen, dört ayak ve dört kemer ile taşıtılan tromplu kubbeli yapılardır. Bu yapıların en erken örneklerini Ahameniş Dönemi'nde görmekteyiz. Part İmparatorluğu Dönemi'nde daha çok prototip niteliğinde olan ateşgedelerin en olgun örnekleri Sasani İmparatorluğu Dönemi'nde ortaya çıkmıştır. Sade ve etkileyici bir mimariye sahip olan Sasani ateşgedeleri Erken Dönem Hristiyan kiliselerini etkilediği gibi cami mimarisini de etkilediği ileri sürülmektedir. Rusafa'da inşa ettirilen kilise, Hazar Degaron Camii ve Gira Ateş Tapınağı'nın planları önemli ölçüde birbirine benzemektedir. Bu etkileşimin yanında cami ve kiliseye çevrilen ateşgedeler de mevcuttur. Büyük Selçuklu Dönemi'nde inşa edilen camilerde bulunan mihrap önü kubbesinin baldaken şeması ve temsil gücü ateşgedelere göndermede bulunmaktadır. Tüm bu çerçevede çok önemli

* Arş. Gör. Melih AK, Gazi Üniversitesi, melihak@gazi.edu.tr, 0000-0002-6296-8063

** Prof. Dr. Cemile Nakış KARAMAĞARALI, Gazi Üniversitesi, nakis@gazi.edu.tr, 0000-0002-3255-4070

bir yere sahip olan Ani Ateşgedesi bu çalışma kapsamında detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Öncelikle belgelendirme çalışmaları yapılan ateşgedenin tarihlendirilmesi, bir dönem kiliseye dönüştürülmesi ve günümüzdeki durumu hakkında analizler yapılmıştır..

Anahtar Kelimeler: Ani, Ateşgede, Ateş Tapınağı, Zerdüştlük, Türk Mimarisi

Abstract

Zoroastrianism, the formal religion of the Achaemenid, Parthian, and Sassanid Empires, is the oldest of the revealed religions. In Zoroastrianism, water, sun, moon, and stars are sacred, but fire is the most important element amongst. As well as the Zoroastrians, fire was considered sacred among the Turks either, both before and after Islam. Unlike the Turks, the Zoroastrians had built temples for the fire, which they accepted as the means of worshipping. These temples are called "atesgede" or "atesgah", which means a place where the fire is burning. Atesgedes are domed structures generally built in the baldachin scheme, carried by four pillars and four arches, bearing squinches as transition elements. We see the earliest examples of these structures in the Achaemenid Period. The best examples of fire temples, mostly preliminary in the Parthian Empire Period, emerged during the Sassanid Empire Period. The Sassanid fire temples, which have simple and impressive architecture, affected the early Christian churches and mosque architecture. The plans of the church built in Rusafa, the Hazar Degaron Mosque, and the Gira Fire Temple are remarkably similar. In addition to this interaction, fire temples are converted into mosques and churches. The baldachin scheme and representation power of the dome in front of the mihrab in the mosques built during the Great Seljuk Period refers to the fire temples. Ani Fire Temple, which has a very critical place in this framework, has been discussed in detail within the scope of this study. First of all, documentation studies were made for the fire temple, and then analyses were made about the dating of the fire temple, its conversion to a church, and its current situation.

Keywords: Ani, Atesgede, Fire Temple, Zoroastrianism, Turkish Architecture

Giriş

Zerdüştlük vahye dayalı dinler arasında en eskisidir ve insanlık tarihi üzerinde önemli etkileri vardır. Üç büyük İran imparatorluğu olan Ahameniş (M.Ö. 549 - M.Ö. 330), Part (M.Ö. 247 - M.S. 224), ve Sasani (M.S. 224 - M.S. 651) İmparatorluklarının resmi dini olan Zerdüştlük M.Ö. 6. yüzyıldan M.S. 7. yüzyıla kadar neredeyse sürekli olarak gelişim gösterip Yakın ve Orta Doğu'da hakim din haline gelmiştir. İslamiyet, Hristiyanlık ve Musevilik ile benzer öğretilerinin bulunması, bazı Gnostik inançlar tarafından doktrinlerinin benimsenmesi ve Doğu'da Kuzey Budizmi'nin gelişimine katkı sunması açısından Zerdüştlük kritik bir noktadadır.

Zerdüştlerin kutsal alanı olan, ateşin yandığı yer anlamına gelen "ateşgâh" (ātasgāh), ateş (ātarsh) ile boşluk, mekân ve yer (gātu) anlamına gelen iki eski Farsça kelimeden türemiştir. Bir başka terim ise ateş tapınağı olarak çevrilen ateşgede (ātashkada)'dir. "Ateşgede" (ātashkada) ateş (ātarsh) ile oda, küçük ev (katha) anlamına gelen iki Eski Farsça kelimeden türemiştir. "Čahārtāq" kelime anlamı olarak "dört kemer" anlamına gelen, dört paye ve dört kemer ile tromplar aracılığıyla taşıtılan merkezi kubbeli eşkenar bir yapıdır. Čahārtāq terimi ateş tapınağı ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır fakat ateşgedeler dört tarafı açık basit gölgelikten daha karmaşık ve kapalı yapılardır. Aynı terim dinsel olmayan çeşitli başka bağlamlarda da kullanıldığı için ateşgede ile eş anlamlı olarak kullanılmamalıdır.

Ahameniş, Part ve Sasanilerin hakim olduğu coğrafyalarda birçok ateşgede tespit edilmiştir. Bu ateşgedelerden bir tanesi de Anadolu topraklarında, Ani Örenyeri'nde bulunmaktadır. Kars'ın yaklaşık 45 kilometre doğusunda bulunan Ani'de yaşam tarih öncesi devirlere kadar, mimari kalıntılar ise M.Ö. 1200'lü yıllara kadar uzanmaktadır. M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen Urartu Krallığı'ndan kalan savunma duvarları daha sonra Ahamenişler (M.Ö. 549 - M.Ö. 330) tarafından da kullanılmıştır. M.Ö. 330 yılında Büyük İskender'in Persleri yenmesiyle Makedonya İmparatorluğu'na dahil olan bölge M.Ö. 140'lardan sonra Roma Part savaşları sırasında bir dönem Partların hakimiyeti altında kalmıştır. M.S. 226 yılında ise İran bölgesini hakimiyeti altına alan Sasaniler bu bölgeye de hakim olmuştur. 301 yılında Hristiyanlığı resmi din olarak kabul eden Arşak Kralı III. Tridat 311 yılında İran'a bir sefer düzenlemiş ve bu seferde Ani'yi de ele geçirip akrabası olan Kamsarakanlara vermiştir. Şehir 3. yüzyılın sonlarından 640'lı yıllara kadar Bizans ve Sasaniler arasında el değiştirmiştir. Bölge daha sonra Emevi ve Abbasi hakimiyetiyle Müslümanların kontrolüne geçmiştir. Bagratunî Hanedanlığı başta Abbasilere bağlı olarak bölgedeki varlığını devam ettirse de, daha sonra II. Aşot Bizans tarafından "Ermeniye Kralı" olarak tanınmıştır. 806 yılında Aşot Misaker'in temellerini attığı, 961 yılında da III. Aşot ile Bagratunîlerin merkezi haline gelen Ani, 1045 yılında Bizans hakimiyetine girmiştir. Sultan Alparslan tarafından 1064 yılında fethedilen ve 1124 yılına kadar Selçuklu hakimiyetinde kalan şehir, Gürcüler tarafından dönem dönem işgal edilmiştir. 1199 yılında tamamen Gürcü hakimiyetine giren şehir, 1200'lü yıllarda Moğol istilalarına uğramış ve Moğollara bağlı olarak yine Gürcü yönetiminde kalmıştır. Bir dönem İlhanlı hakimiyetinden sonra 1534 yılında Osmanlı topraklarına katılan Ani 19. yüzyılda tamamen terkedilmiş ve 1878 - 1918 yılları arasında Rus işgaline maruz kalmıştır. Daha sonra Osmanlı topraklarına dahil olan Ani günümüzde Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde Kars iline bağlı olarak yer almaktadır.

Tarih boyunca birçok uygarlığa ev sahipliği yapan çok katmanlı bir kent olan Ani'de bulunan en eski yapılardan biri Ani Ateşgedesi'dir. Bu çalışmada Zerdüştlerin kutsal alanı olan ateşgedeler ve kökeni kapsamlı bir şekilde ele alınmış, Türk mimarisi üzerindeki etkileri tartışılmıştır. Ani'de bulunan ateşgede bu çerçevede incelenmiş ve yapının tarihlendirilmesi, örtüsü, ateşgedeler içindeki yeri, geçirdiği değişimler somut veriler ışığında incelenmiştir.

➔ Zerdüştlerde ve Türklerde Ateş Kültü

Zerdüşt dininin peygamberi olan Zerdüşt'ün tarih öncesi çağlarda (M.Ö. 1700 - M.Ö. 1500) yaşadığı düşünülmektedir. Zerdüştlüğün temelinde yatan düalizmde iyiliğin temsili tanrı Ahura Mazda (Hürmüz) iken kötülüğü Angra Mainyu (Ehrimen) temsil eder. Zerdüştlüğün temel iki kültü ateş ve sudur . Su yaşamın kaynağı olarak birçok toplumda dinselleştirilmiştir ve Zerdüştlükte de olduğu gibi önemli bir yere konumlandırılmıştır. Bulundukları coğrafyalarda farklı toplumlar tarafından "inançsız", "kâfir" ve "ateşe tapan" olarak tanımlanan Zerdüştler aslında ateşe tapmamaktadır. Zerdüştlükte Ateş Ahura Mazda'nın yeryüzündeki temsili olarak görülür. Ahura Mazda'nın yarattığı altı kutsal varlıktan biri olan Aşa Vahişta ise ateşin koruyucusudur. Ateş ibadetin Ahura Mazda'ya yönlendirildiği bir araç, kutsal bir sembol olarak görülür. Ateşin yokluğunda ibadet güneşe, aya, yıldızlara veya başka herhangi bir ışık kaynağına yönelik yapılabilir.

Ateş ısınma ve yemek pişirme gibi temel ihtiyaçların giderilebilmesi için su gibi tüm toplumlarda önem teşkil etmiştir. Ateş Şaman Türklerde de kutsaldır ve ruhen arınmak, hastalıklardan kurtulmak için çeşitli ayinlerde farklı şekillerde kullanılmaktadır. Şaman Türklerde "Ata Kültü" önemli bir yere sahiptir fakat bu ata ruhlarına taptıkları anlamına gelmemektedir. Ateş (Od) Ata da bu atalardan biridir. "Kırk Başlı Kız At" ve "Otuz Başlı Od Ata" gibi tabirlerle tasvir edilen Ateş (Od) Ata en sevilen atalardan biridir ve insanlara dirlik düzenlik vermektedir. Türklerde Ülgen Ata ışığı ve iyiliği temsil ederken, Erlik Ata ise karanlığı ve kötülüğü temsil eder. Benzer bir durum yukarda bahsedildiği haliyle Zerdüştlük'te Ahura Mazda (Hürmüz) ve Angra Mainyu (Ehrimen) kavramlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda ateş Türk çadırlarının (yurt) merkezinde konumlandırılır ve ona saygı duyulur. Türklerde ateşin kutsal oluşunu halen kullanılmakta olan deyimlerden de anlayabiliyoruz. "Ocağın tütmesi" deyimi ailenin devamlılığı, "ocağın sönmesi" deyimi ise bir ailenin yıkılması, yok olması anlamına gelmektedir. Günümüzde bile Moğollar hala düğünlerinden önce ateşi kutsar, Anadolu'da ateşin üstünden atlanılan ve onun etrafında dans edilen oyunlar oynanır, köyde yaşayan Türkler ateşin sönmemesine özen gösterir.

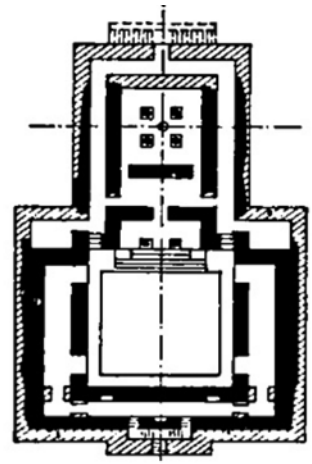
Ateşgedelerin Kökeni ve Gelişimi

M.Ö. 5. yüzyılda Herodot Persler için ateşe, suya, güneşe, aya, toprağa ve rüzgara kurbanlar verdiklerini fakat herhangi bir tapınak inşa etmediklerini belirtir. Strabon ise Perslerin tanrılarına heykel veya sunak dikmediğini, yüksek yerlerde açık havada kurban kestiklerini belirtir. Bununla birlikte sunak benzeri bir yapı üzerinde ateşin varlığını bilmekteyiz. Erken Ahameniş Dönemi'nde bu tür ateş sütunlarının sadece saraylarda olduğu düşünülmektedir; nitekim ayrı bir tapınağın izine rastlanılmamıştır. Ahameniş Perslerinin imparatorluk dönemine gelindiğinde cemaatlerin toplanabileceği tapınaklar yoktur; fakat bazı ritüelleri gerçekleştirdikleri yüksek bir tepe ya da ateşgedeler mevcuttur. Ahamenişlerden günümüze ulaşan kutsal bir tepe henüz tespit edilemediyse de birkaç ateş sunağının kalıntıları bulunmuştur. Bu sunaklardan en eskilerinden biri Nakş-ı Rüstem'deki ikiz ateş sunaklarıdır (Fotoğraf: 1).

Fotoğraf 1: Persepolis yakınındaki Nakş-ı Rustem de bulunan ateş sunakları (Andre Godard)

Bilinen en eski Ahameniş ateş tapınağı ise Ahameniş İmparatorluğu'nun ilk başkenti olan Pasargard'da bulunur; fakat bu yapıdan geriye sadece birkaç kalıntı kalmıştır. Üçüncü bir ateş tapınağının kalıntıları (Şekil:1) İran'da bulunan Susa Ovası'ndadır. Merdivenle çıkılan sütunlu sundurmadan çevre koridorlu ateş tapınağı kısmına geçilir. Tapınak II. Artaserhas (M.Ö. 424 - M.Ö. 358) dönemine tarihlendirilir.

Şekil 1: Susa'daki Ateş Tapınağı planı (Andre Godard)

Ermenistan Krallığı'nı yöneten Part kökenli Arşak Hanedanlığı Dönemi'nde (M.Ö. 250 - M.S. 226), Sasani Dönemi'nde bile kullanıldığı bilinen Mescid-i Süleyman ve başka ateş tapınakları da inşa edilmiştir. Kubbeli ateşgedelerin bilinen en eskisi Part Dönemi'ne ait Bazeh Hur (Rabat-i Safid) Ateşgedesi'dir (Fotoğraf: 2). Ateşgedelerin en erken örneklerinden biri niteliğinde olan bu yapı Sasani ateşgedelerinden daha erken bir aşamayı temsil eder. Bu nedenle Part Dönemi'ne tarihlendirilebilir. Persopolis'in yok edilmesinden Sasani Dönemi'ne kadar olan sürede, yani Part Dönemi'nde, Pers mimarisi pek gelişim göstermemiştir. Daha sonra kendilerini Ahamenişlerin varisi olarak gören Sasaniler Dönemi'nde Pers ruhu yeniden canlanmış ve Zerdüştlük ilkelerine bağlılık yeniden önem kazanmıştır.

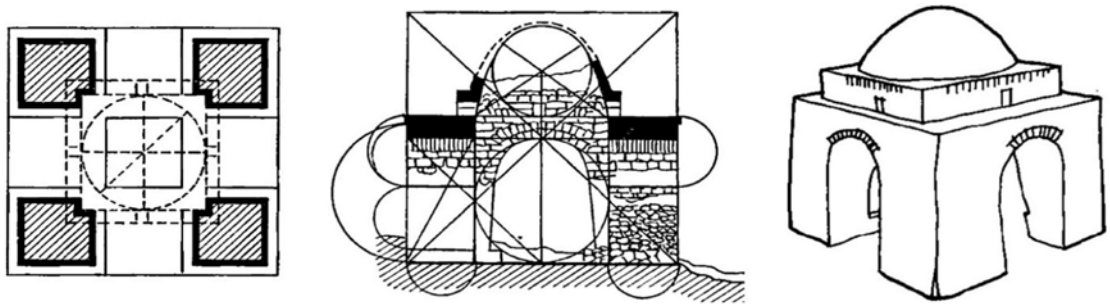

Fotoğraf 2: Bazeh Hur Ateşgedesi (Arthur Upham Pope)

Helenistik ateş tapınakları Sasani Dönemi'nde, Kaşan yakınlarında bulunan ve I. Ardeşir Dönemi'nde inşa edildiği düşünülen Niyaser Ateşgedesi (Fotoğraf: 3) örneğinde olduğu gibi, halkın ateş törenlerine katılabildiği, açık, anıtsal bir yapıya dönüşmüştür. Erken Dönem Sasani ateşgedesi olan Niyaser Ateşgedesi, 2. yüzyıla tarihlendirilen, dört paye üzerinde yükselen merkezi kubbeli klasik bir ateşgededir (Şekil: 2). Bu dönüşümün yanı sıra sadece rahiplerin girebildiği kutsal ateşin korunduğu yapılar da mevcuttur. Formları birbirinden farksız olan bu ateşgedelerin birkaçı dışında çoğu harabe olmuştur ve yapıların bazılarında kutsal alan koridorla çevrelenir.

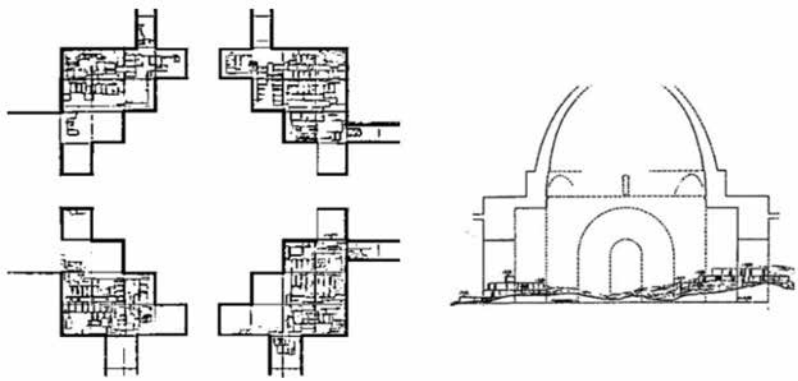

Fotoğraf 3: Niyaser Ateş Tapınağı (Andre Godard)

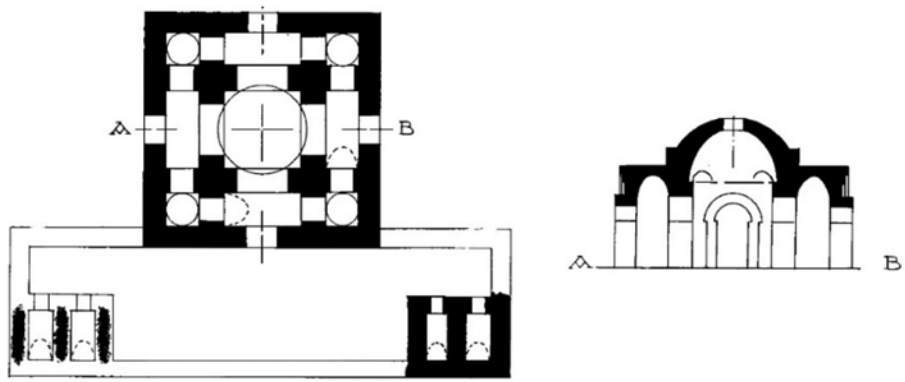
Şekil 2: Niyaser Ateş Tapınağı Planı (sol) ve kesiti (orta) (Andre Godard) Niyaser Ateş Tapınağı Aksonometri (sağ) (Robert Hillenbrand)

Sasani İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarında, yani 3. yüzyılın ilk yarısına denk gelen I. Ardeşir Dönemi'nde inşa ettirildiği düşünülen Firuzabat (Taht-ı Nişin) Ateş Tapınağı (Şekil: 3) ise gelişmiş bir model olarak karşımıza çıkmaktadır. Duvarları kesme taştan inşa edilen klasik olarak nitelendirilebilecek bu yapının kubbesi ise tuğla ile inşa edilmiştir.

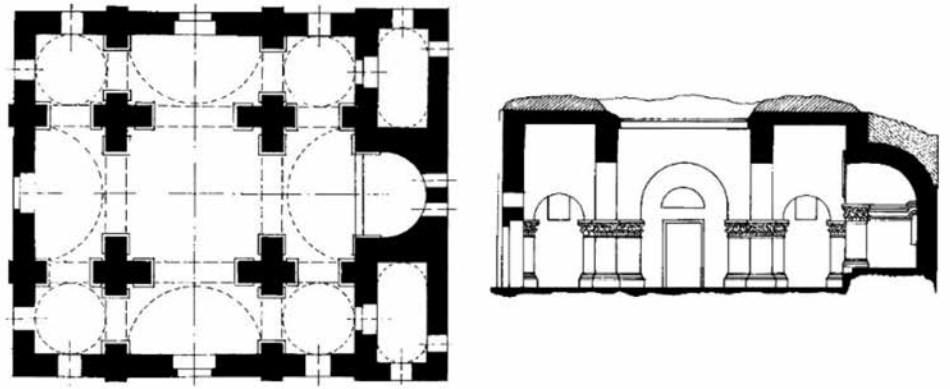
Şekil 3: Taht-ı Nişin Ateşgedesi planı (sol) ve kesiti (sağ) (Huff Dietrich- O'Kane Bernard)

M.S. 5. yüzyıla tarihlendirilen bir Sasani yapısı olan Gira Ateş Tapınağı (Şekil: 4) birbirine dört geniş kemer ile bağlanan dört ayağın taşıdığı, kubbe ile örtülü bir mekândan oluşmaktadır. Kubbeye geçiş elemanı olarak tromp kullanılmıştır. Merkezi mekânlı yapının etrafında bir çevre koridoru bulunmaktadır. Bu koridorun dört köşesi küçük birer kubbe ile örtülüdür ve bu kısımlar birbirine tonozla bağlıdır. Gira Ateş Tapınağının merkezi kubbeli, simetrik ve dengeli bir planı vardır.

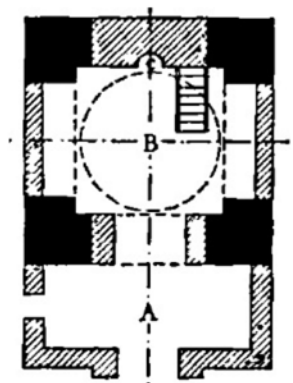
Şekil 4: Gira Ateş Tapınağı planı (sol) ve kesiti (sağ) (U. M. De Villard)

Sasani ateşgedelerinin mimarisi o kadar sade ve güçlüdür ki, doğu ve batıda önemli etkiler yaratmıştır. Erken dönem Hristiyan kiliseleri ateşgedelere önemli derecede benzemektedir. 569-582 yılları arasında Rusafa'da inşa ettirilen kilisenin planı (Şekil: 5) Gira'daki ateş tapınağıyla oldukça benzemektedir. Kare içinde haç planlı olan kilise, olgunlaşmış Sasani ateşgedelerinin genel düzenlemesine benzemesinin yanı sıra, dört köşesinde de kubbesinin olması ile dikkat çekmektedir. Perslerdeki ateşgedelerle benzerlik gösteren bu kilise tipi Rusafa'dan batıya yayılmıştır. Bununla birlikte ateşgedeler, Budist mimarisinde kare mekânın tromplu bir kubbeyle örtülmesiyle oluşan çevre koridorlu yapıları da etkilemiş olabilir.

Şekil 5: Rusafa'da inşa ettirilen kilise planı (sol) ve kesiti (sağ) (U. M. De Villard)

Hristiyanlığın ve Müslümanlığın zaman içerisinde bölgede yayılmasıyla birlikte Zerdüştler farklı inançları benimsemeye başlamış ve ateşgedeler dönüştürülmüştür. Farklı inançları benimsemiş yönetimler arasında el değiştiren bölgelerde bulunan kiliselerin ateş tapınağına, ateş tapınağına dönüştürülen kiliselerin de tekrar kiliseye dönüştürüldüğünü o dönemlere ait yazılı metinlerden bilmekteyiz. Ateşgedelerin kiliseye dönüştürülmesi 300'lü yıllardan sonra Ermenistan'daki Eçmiyazin ve Divin gibi kentlerde halkın Hristiyanlığı benimsemesiyle görülmeye başlanmıştır. Bu dönüşümler benzer şekilde İslamiyet'in tesiriyle de gerçekleşmiştir. Arap Müslümanların İran'ı 7. yüzyılda fethetmesiyle İran halkının Müslümanlığı benimsemesi süreci hızlanmış ve bunun sonucu olarak ateşgedelerin bir kısmı camiye dönüştürülmüştür. İslamiyet'in İran'da yayılmasıyla mevcut yapıların yeniden işlevlendirilmesi olağan bir durumdur. İzedhast'ta (Yazd-i Khwāst) bulunan Sasani ateşgedesinin (Şekil: 6) mihrap nişi eklenerek camiye dönüştürülmesi bu duruma örnek olarak verilebilir. Bu dönüşümlerin de etkisiyle bazı araştırmacılar çok destekli Arap camilerinin yerini mihrap önü kubbeli camilerin almaya başladığını ileri sürmektedir.

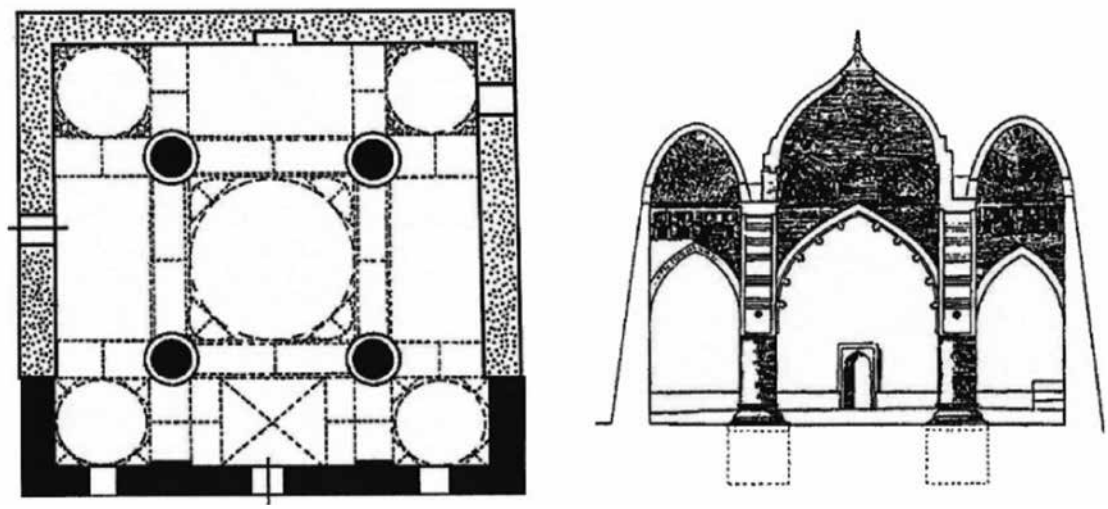

Şekil 6: İzedhast (Yazd-i Khawst) ateş tapınağı planı (Andre Godard)

Ateşgedelerin Türk Mimarisindeki Yeri

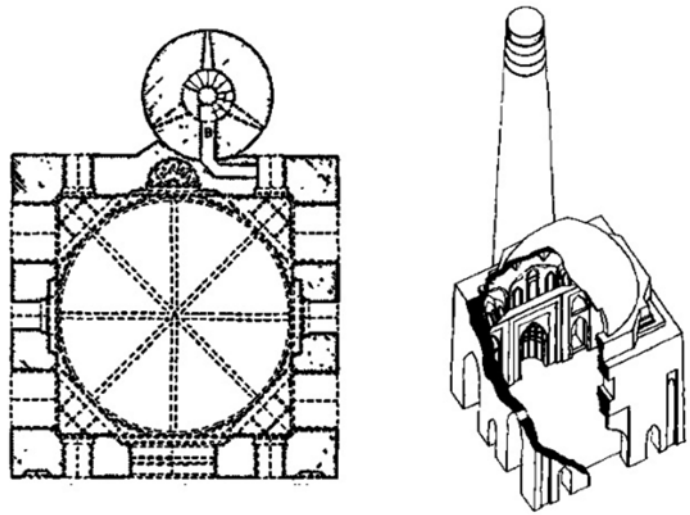
Sasani ateş tapınağı temel olarak ortasında sunak bulunan, dört ayak ve dört kemerle taşınan merkezi kubbeyle örtülü bir mekândan oluşur. Batı İran'da inşa edilen camilerde bu baldaken kurgu ihtiyaçlara uygun şekilde revize edilerek kullanılmaya devam edilmiştir. Daha sonra güney duvarına sabitlenerek mihrap önü kubbesi haline gelen bu birim, İran coğrafyasında inşa edilen camilerin karakteristik özelliği haline gelmiştir.

Türklerin inşa ettiği en erken tarihli camilerden biri olan, merkezi kubbesi tromplar aracılığıyla ayaklara taşıtılan Hazar Degaron Camii'nin (Şekil: 7) köşelerinde ayrıca birer küçük kubbe bulunur. 11. yüzyıla tarihlendirilen caminin plan şemasının kare planlı, dört ayaklı ve merkezi kubbeli ateşgedelerden geldiğini ileri süren araştırmacılar olduğu gibi bu planın Hazara'da uygulanma ihtimalinin düşük olduğunu belirten araştırmacılar da mevcuttur. Hazar Degaron Camii'nin, Gira Ateş Tapınağı ve Rusafa'da inşa edilen kilise ile plan açısından benzerliği dikkat çekmektedir.

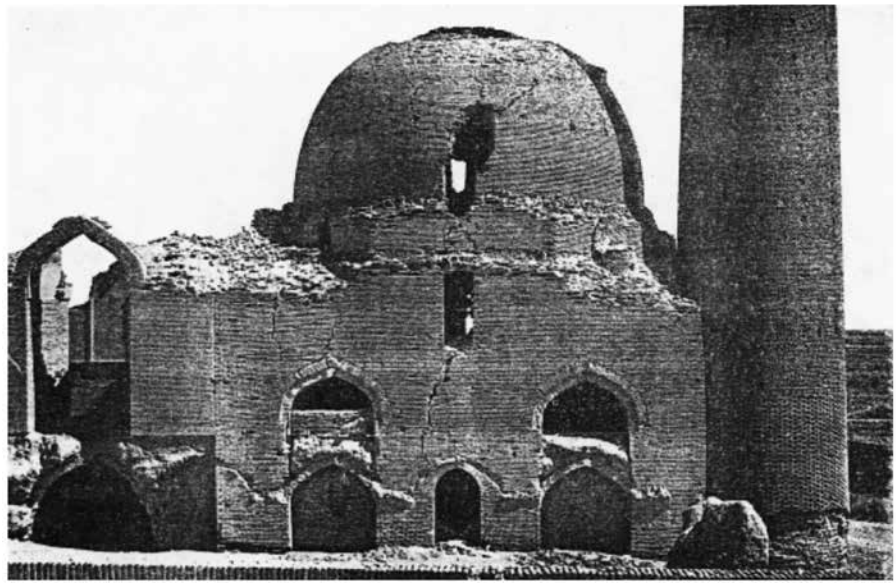

Şekil 7: Hazar Degaron Camii planı (sol) ve kesiti (sağ) (İbrahim Çeşmeli)

1097 ile 1134 yılları arasında inşa edildiği düşünülen Barsiyan Ulu Camii (Şekil: 8) kare bir zeminin kubbe ile örtülmesiyle oluşan tek mekânlı nadir Büyük Selçuklu camilerindendir. Bu yapı ateşgedelerin Büyük Selçuklu cami mimarisine etkilerini ve bu camilerde vazgeçilmez bir öğe haline gelen mihrap önü kubbesinin gelişimini bize açıklayabilecek bir örnektir (Fotoğraf: 4).

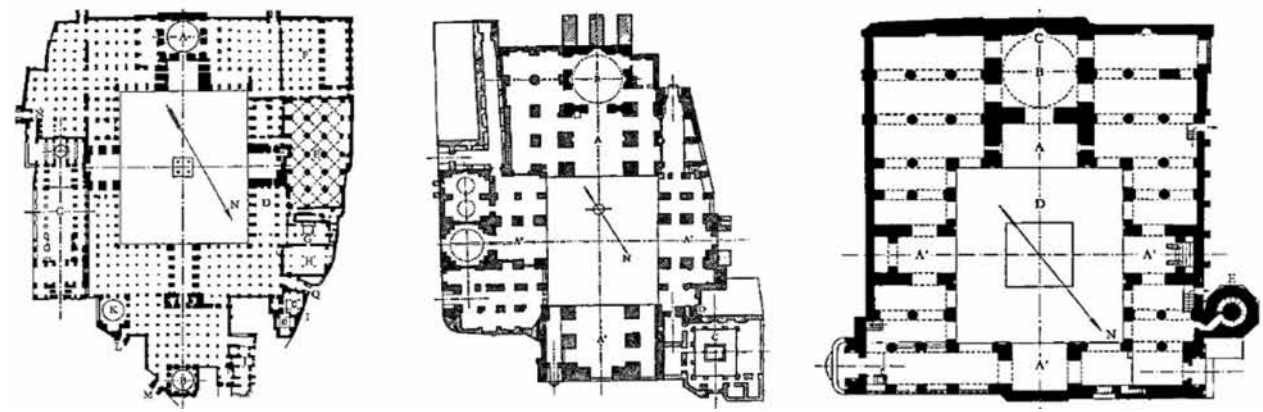
Şekil 8: Barsiyan Cuma Camii plan (sol) (Andre Godard) ve Aksonometri (sağ) (Robert Hillenbrand)

Fotoğraf 4: Barsiyan Cuma Camii batı görünüş (Y. A. Godard- M. B. Smith)

Ateşgedelerin cami mimarisi üzerine etkileri olmuştur fakat camiyi İslamlaştırılmış ateş tapınağı olarak tanımlamak doğru değildir. Ateşgedeler büyük cemaatler için değil, birkaç rahibin katıldığı törenler için inşa edilmiştir.

Camiye dönüştürülen anıtsal ateşgedelerin örnekleri günümüze ulaşamamıştır, ancak bu uygulama Büyük Selçuklu Dönemi'ne kadar devam etmiş olabilir. İsfahan Cuma Camii (1072), Ardistan Cuma Camii (1160) ve Zevvare Cuma Camii (1136) (Şekil: 9) gibi köşk ya da baldaken tipi diyebileceğimiz, mihrap önü kubbeli Büyük Selçuklu camilerinde bulunan kubbenin ateşgedelerden esinlenerek yaptırılmadığını ileri süren araştırmacılar vardır. Bu görüşe karşı olarak mihrap önü kubbesinin ateşgedelerden esinlenerek yaptırıldığını kabul eden araştırmacılar da mevcuttur. Bu araştırmacılar mihrap önü kubbesinin ateşgedelerden çoklu ayak ve karmaşık kubbeye geçiş elemanlarıyla farklılaşmış, ateşgedelerin sadeliğinden sıyrılmış olduğunu da belirtmektedirler.

Şekil 9: İsfahan Cuma Camii planı (sol), Ardistan Cuma Camii Planı (orta), Zevvare Cuma Camii planı (sağ) (Andre Godard)

Ani Ateşgedesi

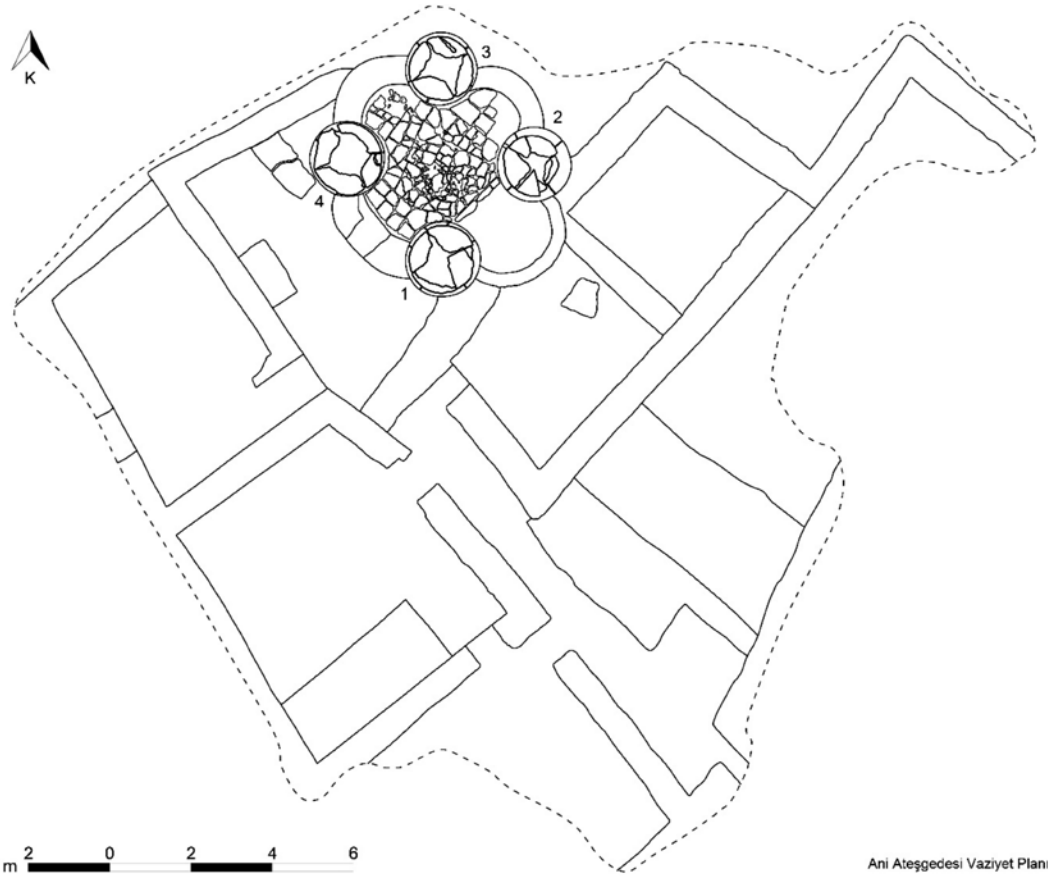
N. Marr tarafından 1909 yılı kazısında ilk kez kazı programına dahil edilen Ani Ateşgedesi (Fotoğraf: 5) uzun bir aradan sonra 1997 yılında Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı başkanlığında yürütülen kazı çalışmalarının programına dahil edilmiştir. 1997 yılında ateşgedenin çevreye dağılmış olarak tespit edilen sütun başlıkları numaralandırılmıştır. 1998 yılında ateşgedede kazı çalışmaları başlatılmış ve sonrasında yapı tümüyle ortaya çıkartılmıştır. Ortaya çıkartılan yapının (Şekil: 10) yaklaşık 190 santimetre aralıklarla kare bir zemine oturtulmuş, 143 santimetre çapında silindirik gövdeli dört sütundan oluştuğu tespit edilmiştir. Yapıda bulunan eksedra ve apsisin ise dilatasyon izlerinden anlaşılacağı üzere yapıya sonradan eklendiği düşünülmektedir. Karamağaralı tarafından Sasani Dönemi'nde yaygınlaşan bir "ateşgede" (ataşgâh) olduğu düşünülen yapının 1998 yılı koruma çalışmalarında sütun başlıkları yerine yerleştirilmiş ve duvarları derzlenerek kapatılmıştır. Ani Ateşgedesi (Fotoğraf: 6) M.Ö. 550 - M.Ö. 330 tarihleri arasında bölgeye hakim olan Ahamenişler tarafından inşa edilmiş olabilir. Aynı zamanda M.Ö. 140'lardan sonra bir dönem Partların, M.S. 226 yılından sonra ise Sasanilerin bölgeye hakim olduğu tarihler aralığında da inşa edilmiş olabilir. Part kökenli Arşak Kralı'nın 301 yılında Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesinden sonra inşa edilmiş olma ihtimali düşüktür.

Fotoğraf 5: Ani Ateşgedesi üst görünüş (Muhammet Arslan)

Fotoğraf 6: Ani Ateşgedesi'nin Kazı ve Koruma Çalışmaları Sonrası Görünüşü (Beyhan KARAMAĞARALI Arşivi)

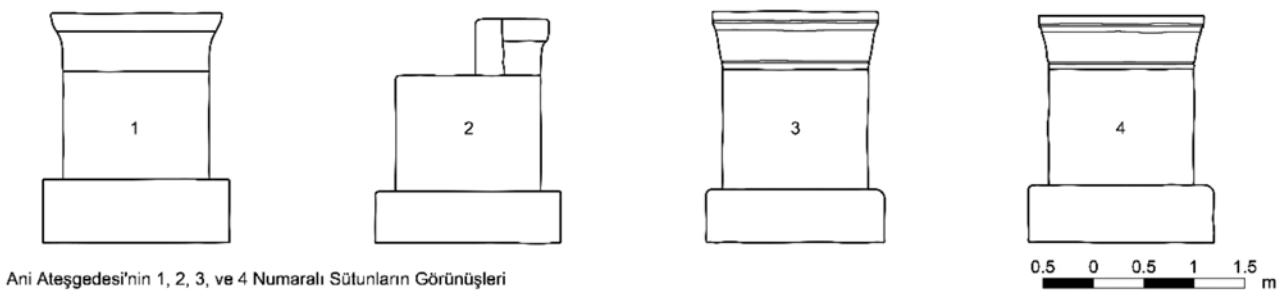
Şekil 10: Ani Ateşgedesi vaziyet planı (Melih Ak)

Yapının örtüsü hakkında günümüzde herhangi bir veri yoktur fakat sütunların kütleselliği kargir bir örtüyü işaret etmektedir. N. Marr tarafından kubbeye ait olduğu düşünülen taşların bulunduğunu belirten araştırmacılar da mevcuttur. Yapının kaideleri, sütunları ve sütun başlıkları yekpare değildir. 1.80 ile 1.85 metre aralığında değişen çap ölçülerine sahip silindirik kaidelere oturan, yaklaşık 143 santimetre çapında dört büyük silindirik sütunla taşınan yapı, yaklaşık kare bir plana sahiptir (Şekil: 12). Sütun kaidelerinin yükseklikleri 52 ile 63 santimetre, sütun yükseklikleri 106 ile 118 santimetre, sütun başlıklarının yüksekliği ise 53 ile 58 santimetre arasında değişmektedir. Sütun kaidesi, sütun ve sütun başlığıyla birlikte taşıyıcılar yaklaşık 2.26 metreyi bulmaktadır. Sütunlar arasındaki mesafe ise 1.80 ile 1.97 metre arasında değişmektedir. Sütun kaideleri arasında güneydoğudaki kısım hariç yarım daire planlı eksedralar bulunur. Güneydoğuda bulunan apsis kısmı, üzerine dört kemer yayı işlenmiş, asli halinde iki parça olan templon duvarıyla yerden 55 santimetre yükseltilmiştir (Fotoğraf: 7). Bu taşlardan bir tanesi günü-

müzde iki parça halindedir. 2 numaralı sütunun başlığı asli halinde 4 parçadan oluşmaktadır fakat günümüzde 2 parçası yerinde bulunmamaktadır. Ateşgedenin yakınlarında tespit edilen iki taş parçasının bu sütun başlığının eksik iki parçası olduğu düşünülmektedir. 1 ve 2 numaralı sütunlarla 3 ve 4 numaralı sütunların başlıkları farklı profillerle işlenmiştir (Şekil: 11). Bu dört sütunun Zerdüştlükte kutsal kabul edilen dört elementi (ateş, su, toprak, hava) temsil ettiği düşünülebilir. Diğer taraftan Sasani hükümdarlarından I. Şâpûr'ün altın sikkesinde bulunan, üzerinde ateş yanan sütun tasviri ile benzer şekilde, dört sütun üzerinde birer kutsal ateşin yandığını da düşünebiliriz (Fotoğraf: 8). Altın sikkedeki üzerinde ateş yanan sütun tasviri form açısından da Ani Ateşgedesi'nin sütunlarına benzemektedir.

Fotoğraf 7: Ani Ateşgedesi apsis bölümü (Melih Ak)

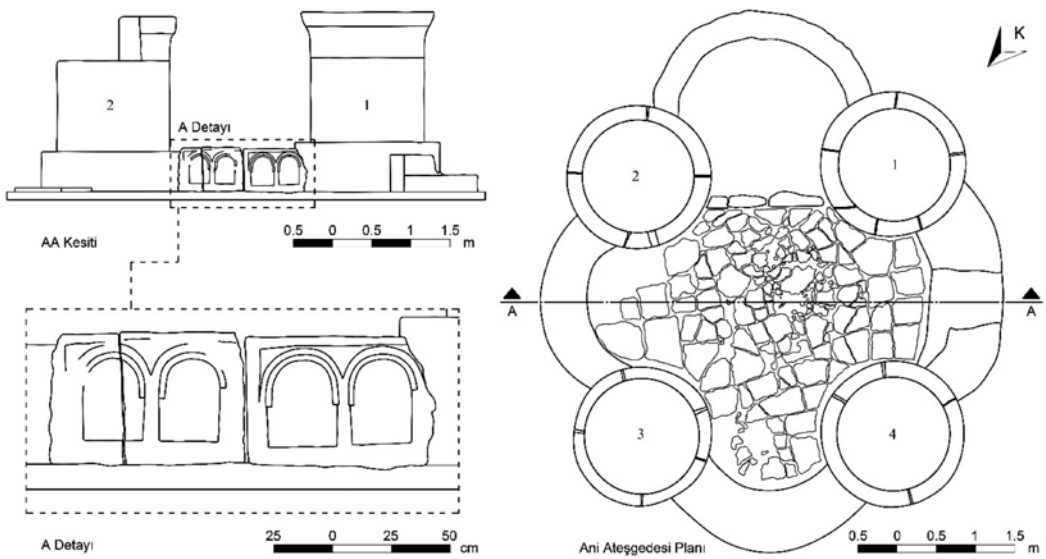

Şekil 11: Ani Ateşgedesi'nin 1, 2, 3 ve 4 numaralı sütunlarının görünüşleri (Melih Ak)

Fotoğraf 8: I. Şapür'ün Altın Parası: Ateş Altarını Koruyan Kral ve Oğlu (sol) (Andre Godard), Ani Ateşgedesi (Melih Ak)

Sütun başlıkları ile eksedra ve apsis duvarları arasındaki dilatasyon izleri bu duvarların yapıya sonradan eklendiğini göstermektedir. Eksedra ve apsisin yapıya sonradan eklenmesi yapıda işlev değişikliği olduğunu işaret etmektedir. Apsisin tam olarak doğu yönüne denk gelmemesi de yapının dönüşümüyle alakalıdır (Fotoğraf: 9). 300'lü yıllardan sonra Ermenistan'da bulunan Eçmiyazin ve Divin gibi şehirlerde Hristiyanlığın yayılmasıyla ateşgedeler kiliseye çevrilmeye başlanmıştır. Kuşuçuşu mesafe olarak Eçmiyazin Ani'ye yaklaşık 70, Divin ise yaklaşık 100 kilometre mesafededir. Birbirine oldukça yakın olan bu şehirlerdeki ateşgedelerin dönüştürülmesinden yola çıkarak Ani Ateşgedesi'nin de 300'lü yıllarda kiliseye çevrilmiş olması mümkündür.

Şekil 12: Ani Ateşgedesi planı (sağ) kesiti (sol üst) ve apsis yükseltisinin detayı (sol alt) (Melih Ak)

Fotoğraf 9: Ani Ateşgedesi (Melih Ak)

Sonuç

Vahiy yoluyla iletilen dinler arasında en eski din olarak kabul edilen Zerdüştlük, Ahameniş, Part ve Sasani İpmaratorlukları Dönemi'nde resmi din olarak kabul edilmiştir. Ateş, güneş, su, ay ve yıldızlar Zerdüştlük için kutsaldır fakat ateş bu kutsallar arasında önemli yere sahiptir. Ateşe taptıkları düşünülen Zerdüştler aslında ateşe tapmamakta, ateşi bir ibadet aracı olarak görmektedirler. Ateş sadece Zerdüştlerde değil Şaman Türklerde de kutsal kabul edilmekteydi ve çeşitli ayinlerde hastalıklardan kurtulmak, ruhen arınmak için kullanılmaktaydı. Atalar Kültü'nde de önemli bir yere sahip olan Ateş Ata insanlara birlik ve düzenlik veren Ata Ruhu olarak karşımıza çıkmaktadır. Zerdüştlükte iyiliğin temsili olan Ahura Mazda'nın karşılığı Türk mitolojisinde Ülgen Ata, kötülüğün temsili olan Angra Mainyu'nun karşılığı ise Erlik Ata'dır. Bu dini ve kültürel benzerlikler kaçınılmaz bir şekilde mimari eserleri de etkilemiştir.

Ateş tapınağı olarak da çevrilen "ateşgede", Zerdüştler için kutsal kabul edilen ateşin yandığı, belirli dini ritüellerin gerçekleştirildiği kutsal bir alandır. Genellikle dört ayak üzerinde yükselen merkezi kubbeli ve kare planlı olan ateşgedelerde kubbeye geçiş elemanı tromptur. Ateş tapınağı olarak tanımlanabilecek en eski yapı Pasargard'da bulunmuştur ve Ahameniş İmparatorluğu Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Geriye sadece birkaç kalıntısı kalan bu yapı haricinde Erken Ahameniş Dönemi'ne tarihlendirilen birkaç ateş sunağı da keşfedilmiştir. Susa Ovası'nda bulunan ateş tapınağı M.Ö. 424 - M.Ö. 358 tarihleri arasında II. Artaserhas Dönemi'nde inşa edilmiştir. Merdivenle çıkılan sütunlu sundurmasından çevre koridorlu ateş tapınağına geçilen bu yapı dikkat çekicidir. Bilinen en eski kubbeli ateşgedenin ise Part Dönemi'nde inşa edilen Bazeh Hur (Rabat-i Safid) Ateşgedesi olduğu düşünülmektedir. Sasani İmparatorluğu Dönemi'ne gelindiğinde ateşgedelerin en yetkin örnekleri verilmeye başlanmıştır ve ateşgedeler I. Ardeşir Dönemi'nde inşa edilen Niyaser Ateşgedesi'nde olduğu gibi açık ve anıtsal yapılara dö-

nüşmüştür. 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen, ayakları kesme taş, kubbesi ise tuğladan inşa edilen Firuzabat (Taht-ı Nişin) Ateş Tapınağı klasikleşmiş bir Sasani ateşgedesi olarak karşımıza çıkmaktadır. M.S. 5. yüzyıla tarihlendirilen merkezi planlı Gira Ateş Tapınağı çevre koridoru ve çevre koridorunun dört köşesine yerleştirilen birer küçük kubbesiyle dikkat çekmektedir. 569-582 yılları arasında inşa edilen Rusafa'daki kilisenin Gira Ateş Tapınağı'yla plan bakımından benzerliği Sasani ateşgedelerinin erken dönem Hristiyan kiliselerini etkilediğini göstermektedir. Merkezi planlı bu kilise tipi Rusafa'dan batıya yayılmıştır. Ateşgedelerin benzer şekilde cami mimarisi üzerinde de etkileri olmuştur. Bu bağlamda Hazar Degaron Camii'nin de Gira Ateş Tapınağı ile plan bakımından benzerliği önemlidir. Aynı zamanda İran coğrafyasında inşa edilen Barsiyan Ulu Camii gibi tek mekânlı ve İsfahan, Ardistan, Zevvare Cuma Camileri gibi mihrap önü kubeli, köşk tipi Büyük Selçuklu camileri ateşgedelerden etkilenmiş olabilir. Bu etkileşimlerin yanında ateşgedelerin kilise ve camiye dönüştürüldüğü örnekler de karşımıza çıkmaktadır. Ermenistan coğrafyasında 300'lü yıllarda ateşgedelerin kiliseye, İzedhast'ta bulunan Sasani ateşgedesinin mihrap nişi eklenerek camiye dönüştürülmesi bu dönüşümlere örnek olarak verilebilir.

Yaşamın tarih öncesi devirlere kadar uzandığı çok katmanlı bir kent olan Ani'de farklı zaman dilimlerinde birçok farklı millet ve kültür yaşamıştır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak Ani'de farklı dinlere ait ibadet mekânları bulunmaktadır. Bu ibadet mekânlarının en eskilerinden biri Zerdüştlerin ibadet mekânı olduğu düşünülen Ani Ateşgedesi'dir. İlk kez N. Marr tarafından kazısı gerçekleştirilen Ani Ateşgedesi'nde Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'nın kazı başkanlığında yeniden çalışmalar başlatılmıştır. 1997-1998 yıllarında Karamağaralı tarafından Ani Ateşgede'sinde kazı ve koruma çalışmaları yürütülmüştür. Kare bir zemine oturan yapının 143 santimetre çapında 4 sütunla taşıtıldığı tespit edilmiştir. Sütunlar arasındaki mesafe ise yaklaşık olarak 190 santimetredir. Taban alanı yaklaşık 30 metrekare olan Ani Ateşgedesi'nin apsis kısmında bulunan templon duvarı ile buna ek olarak eksedraların yapıya sonradan eklendiği düşünülmektedir. İnşa tarihi kesin olarak bilinmeyen bu yapının, bölge Ahameniş, Part veya Sasani hakimiyetindeyken inşa edilmiş olduğu düşünülmektedir. Yani Ani Ateşgedesi M.Ö. 5 - M.Ö. 3. yüzyıllar veya M.Ö. 1 - M.S. 3. yüzyıllar arasında inşa edilmiştir. Yapının örtüsü günümüze ulaşmamıştır fakat kubbe ile örtülü olduğu düşünülmektedir. Sütun kaideleri, sütunları ve sütun başlıkları yekpare olmayan Ani Ateşgedesi Hristiyanlığın bölgede yayılmasından sonra kiliseye dönüştürülmüştür. Ani'ye oldukça yakın olan Eçmiyazin ve Divin kentlerinde ateşgedelerin kiliseye çevrildiği göz önüne alındığında bu dönüşüm en erken 4. yüzyılda gerçekleşmiş olabilir. Nitekim aynı yıllarda bölgeye hakim olan Arşak Kralı'nın Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesi bu ihtimali güçlendirmektedir. Eksedralar ve apsis duvarı ile apsisi zeminden yükselten ve üzerinde dört kemer yayı işlenmiş olan templon duvarı da bu dönüşümle birlikte yapıya eklenmiştir.

Kaynakça

Arslan, Muhammet, *Anadolu'da İlk Selçuklu Mimarisi: Ani*, Konya 2021.

Belli, Oktay, *Her Yönü İle Ani.* (İkinci Baskı). İstanbul 2020.

Boyce, Mary, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, London 1979.

Choksy, Jamsheed K., "The Zoroastrian Nāhn Purification Rituals.", *Journal of Ritual Studies*, S. 1(2), Pittsburgh 1987, s. 59-74.

Choksy, Jamsheed K., "Altars, Precincts, and Temples: Medieval and Modern Zoroastrian Praxis.", *Iran*, S. 44, London 2006, s. 327-346.

Çeşmeli, İbrahim, *Antik Çağ'dan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi.* (İkinci Baskı). İstanbul 2007.

De Villard, U. M., "The Fire Temples.", *Bulletin of the American Institute for Persian Art and Archaeology*, S. 4(4), New York 1936, s. 175-184.

Dietrich, Huff, - Bernard, O'Kane, "Čahār āq", *Encyclopædia Iranica*, S. 4, London & New York 1990, s. 634-642.

Ettinghausen, Richard, - Grabar, Oleg, *The Art and Architecture of Islam: 650-1250*, Harmondsworth 1987.

Godard, Andre, *The Art of Iran*, (Çev. M. Heron), New York & Washington 1965.

Godard, Y. A., - Smith, M. B., "Material for a Corpus of Early Iranian Islamic Architecture: II. Manār and Mas d jid, Barsīān (I fahān).", *Ars Islamica*, S. 4, Michigan 1937, s. 4-41.

Hillenbrand, Robert, "Saljūq Dome Chambers in North-West Iran.", *Iran*, S. 14, London 1976, s. 93-102.

Hillenbrand, Robert, *Islamic Architecture: Form, Function, and Meaning*, Edinburgh 2000.

Karamağaralı, Beyhan, "1998 Ani Kazısı", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, 24-28 Mayıs 1999 Ankara, Ankara 2000, s. 431-438.

Karamağaralı, Beyhan, - Yazar, Turgay, - Akgül, Nakış, "Les activités archéologiques Turques à Ani (1989-2000)", *Ani: Capitale de l'Arménie en l'an mil*, Hazırlayan: Raymond H. Kévorkian, Paris 2001, s. 62-65.

Pope, Arthur Upham, *Persian Architecture: The Triumph of Form and Color*, New York 1965.

Thierry, J. M., "Le Monument tétrapode d'Ani", *From Byzantium to Iran: Armenian Studies in Honour of Nina G. Garsoïan*, Hazırlayan: Jean Pierre Mahé – Robert W. Thomson, Atlanta 1996, s. 425-451.

Yörükân, Yusuf Ziya, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm.* T. Yörükân. (Editör). Ankara 2005.

ani
kazısı

#BizeEmanet